

Ennyi bíráló észrevétel talán megengedhető e sorok írójának, aki végezetül ismételten méltatni kívánja a politikatörténet és jogtörténet közös határterületét érintő kérdéskör alapos, részletes feldolgozását, és olyan források bevonását a kutatásba és elemzésbe, amelyek többnyire el szokták kerülni a kutatók figyelmét. A szerző új kutatási területek felé forduló kíváncsisága, szorgalma, témaszeretete például szolgálhat szakmánk fiatalabb nemzedékei számára.

Kende János

Sztálinvárosi hétköznapiak*

Horváth Sándor monográfiája, *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros* az első magyarországi „szocialista város” hétköznapijainak historikumát tárja elénk. Az újonnan alapított város – kezdetben: néhány barakk és palló – sokfelől érkező, különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek találkozóhelye, különféle életformák kohója volt az ötvenes, hatvanas években. Sztálinváros története – a „szocialista városban” megnyilvánuló nagyfokú állami kontroll miatt – emblematikus: rajta keresztül a hatalom társadalompolitikai szándékainak megvalósulása is vizsgálható. A beköltözők, amikor átléptek Sztálinváros képzeletbeli kapuján, olyan új, ismeretlen területre értek, ahol nemcsak közvetlen környezetükkel, szomszédaikkal, munkatársaikkal kerültek állandó interakcióba, de a hatalommal is, amely fokozott figyelemmel kísérte a szocialista város lakóinak életét. Csak a kortársak hétköznapijait, a sztálinvárosi mindennapok történetét vizsgálva ismerhetők meg a kommunista diktatúra határai – állítja Horváth Sándor. A kapun tehát nekünk is át kell lépnünk.

A monográfia szemléletmódja a honi történetírásban teljesen újszerű, a nyugati irodalomban Stephen Kotkin *Magnetic Mountain*jéhez hasonlítható, amelyben a szerző a semmiből létrehozott szovjet iparváros, Magnitogorszk mindennapjait és a korabeli diskurzusok nyelvezetét elemzi (*Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1995). Horváth a mikrotörténet, a történeti antropológia, a mindennapok története szemléletét alkalmazza; a várost sajátos jelentésekkel bíró civilizációként, a korabeli társadalom „mikrokozmoszaként” fogja fel (12.). A szerző a

* HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 244 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 34. Sorozatszerk.: GLATZ Ferenc.)

korabeli jelenségekhez a kortársak perspektívájából közelít, és így szükségszerűen sikkadnak el elemzésében a politikai életnek a városlakók számára neutrális eseményei, nem kapnak különösebb – a valósnál nagyobb – hangsúlyt a korabeli társadalom- vagy településpolitika kizárólag papíron maradt elképzelései. (Üdvözlendő ez, hiszen a történészek körében ma is megingathatatlanul tartja magát az a tétel, hogy a legtöbbit, a legfontosabbat a legmagasabb szinten keletkezett dokumentumokból tudhatunk meg. A pártállam nyelvi, ideológiai sematizmusai azonban éppen e forrásokat hatják át a leginkább.) A történeti megismerésnek természetesen minden esetben korlátai vannak, hiszen a múlt nem rekonstruálható a maga teljességében. Miként Horváth könyvében megállapítja: „Bár igyekeztem minél gyakrabban megszólaltatni a hatalmon kívüli, az uralmi viszonyokat mégis befolyásoló hétköznapi embereket, a források többségében mégis valaki más – leggyakrabban a hatalom oldalán álló, irattermelő személy beszélt a nevükben.” (213.)

A szerző mindazonáltal kritikusan elemezte a dokumentumszövegeket, és törekedett rá, hogy felfedje keletkezésük körülményeit és a bennük megnyilvánuló narratív stratégiákat. Kritikaként megfogalmazható, hogy a különböző szemléletmódok egyidejű alkalmazása az elemzés során heterogén módszertant eredményezett, ami annak tudható be, hogy Horváth a honi historiográfiában járatlan úton indult el, s így különböző – elsősorban angolszász és német – történetírói modelleket kellett adaptálnia (az 1945 utáni korszak társadalmi jelenségeit ugyanis a magyar történetírás többnyire a politikai változások hozadékaként jellemzi).

A stílus megválasztása rendkívül fontos momentuma a történetírói munkának. A *Mindennapi Sztálinváros* egyik legnagyobb erénye, hogy a szerző rátalált az autentikusnak ható történészi beszédmódra: írása nemcsak olvasmányos, de kifejezetten szellemes is. (Az elbeszélés sodró lendülete még az olyan „olcsóbb” gageken is átsegíti az olvasót, mint például a következő: „felmerül bennem a gyanú, hogy nagy erőfeszítéssel a politikusokat is meg lehetne ragadni emberi minőségükben” – 8.) A monográfia megmutatja, hogy a tárgyias, mélyreható elemzésnek nem feltétlenül kelléke a – történészi objektivitás látszatát erősítő, valójában az olvasmányosság ellen ható, a befogadást megnehezítő – száraz, körülményes stílus. A szerző élvezetesen kalauzolja el olvasóit a városi élet sűrűjébe: elvezet minket a kétes szórakozóhelyekre, a Lepra vendéglőbe, a Talponállóba, a Késdobálóba és a Kék Egérbe, s könyvéből megismerhetjük a hírnevét azoknak a kéjnőknek és úrifrankáknak is, akik nyomot hagytak az első szocialista város történelmében. A jampecok szokásainak, beszédmódjának bemutatása – ők nem akartak „sem párt-mi-

kik, sem élskerások [sztahanovisták] lenni” – érzékelteti, hogy a városi ifjúság sem követte egységesen a propaganda által sulykolt „szocialista” értékrendet. Horváth hangsúlyozza, hogy a pártállam társadalomformáló elképzelései, intézkedései nem hatották át a korabeli élet minden vetületét, s a városiak – részben a hatalommal és annak ideológiájával szemben – többféle identitást, alternatív életformákat fogalmaztak meg, alakítottak ki. Az életforma csak lassan változott, az emberek szokásait, mentalitását nem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni. Sztálinváros, a kezdetben szabálytalannak ható település éppen a különböző életformák identitásteremtő ereje révén vált később kiismerhetővé – városiassá – az emberek szemében (kognitív térképek), s az egyes területekhez kapcsolt jelentések, sztereotípiák is mindinkább eligazították a városiakat az egyes társadalmi terekhez kapcsolódó jelentések sűrűjében (mentális térképek). A monográfia belülről látta Sztálinvárost, így a település az elemzésben – átvéve e nem túl szép és még kevésbé magyaros kifejezéseket – sokkal inkább „nőtt”, semmint „csinált” városnak hat.

A mikrotörténet alapvetése szerint a kicsiből, a mikroszkopikusból is levonhatók általánosabb következtetések; a konkrét elemzések egy részében azonban a léptékváltás, az általánosítás mégis következetlennek, erőltetettnek tűnik. (Stephen Kotkin fent említett könyvének is ez a legproblematisabb pontja.) Horváth úgy teremt kapcsolatot a makro- és a mikroszint között, hogy figyelmét látszólag végig a mikroszkopikusra fordítja, és ezt a munkát a forrásszövegek nyelvi, szemantikai elemzése révén végzi el. Ennek során adaptálja az „önfejűség” (*Eigensinn*) fogalmát, amely a diktatúrák történelmét feldolgozó német társadalomtörténet-írásban nyert polgárjogot. Az egyéni életstratégiák vizsgálatakor a historikusok az „önfejűség” fogalmával érzékeltették, hogy az egyének nem pusztán elszenvedői vagy részesei, hanem aktív – önfejű – szereplői voltak a történelemnek, akik saját akaratukat minduntalan kinyilvánították, és érvényre juttatták a diktatúrában is. A diktatórikus rendszerek működését a mindennapok történetírása szerint leginkább a hatalom egyénnel folytatott „dialógusa” szemlélteti: az, hogy a kortársak a lehetőségekhez képest miképp alakították saját életüket, hétköznapi cselekedeteikkel hogyan alkalmazkodtak a fennálló uralmi viszonyokhoz, és a rendszer politikája miképp vette számításba reakcióikat.

Mennyiben tekinthető tehát jellemzőnek Sztálinváros, illetőleg az ottlakók „történelme” a kor társadalmára? Az „első szocialista város” kétségkívül az elmúlt rendszer reprezentatív alkotása volt. A hatalom fokozott ellenőrzés alá kívánta vonni a városiakok életét, és bár erre nem

volt képes, olyan diskurzust teremtett, amely túlélte a várossá formál(ód)ás időszakát, sőt máig hatóan meghatározza a Sztálinvárosról szóló vitákat. A szerző ennek jegyében vizsgálja az abortuszról, illetőleg a válásról szóló diskurzusokat (amelyek meghatározók voltak a családok mindennapjairól szóló hivatalos közbeszédben), és elemzi alapos részletességgel, hogy a hétköznapi emberek a korabeli ideológia hatására hogyan jelenítették meg saját döntéseiket a különböző hatóságok előtt, és miként igazodtak az intézményesült elvárásokhoz. Könyvéből megtudhatjuk azt is, hogy a városiak hogyan gondolkodtak a különböző fórumokon a női munkavállalásról, a vadházasságokról, a lányanyaságról vagy éppen a gyermeknevelésről.

Bár az állam által megfogalmazott és közvetített normarendszer első sorban nem a város egykori lakóit, hanem a korabeli hatalmat jellemzi, mégsem független az egyének életvilágaitól, hiszen a kortársak identifikációjukban, önreprezentációs stratégiáikban, mindennapjaikban – éppen a rendszer totalitárius jellegénél fogva – kénytelenek voltak valamilyen viszonyulni a hatalom (nyelvi) szabályrendszeréhez. Ebből következik, hogy a diktatúra a hétköznapiakban első sorban nem az egyének életstratégiáinak, mindennapjainak egyoldalú, erőszakos megváltoztatását jelentette, hanem a társadalmi diskurzusok felülről vezérelt átalakítását. Miként a szerző megállapítja: „az állami intézmények – bár meghatározó szereppel bírtak – még a legerősebben ellenőrzött városban sem tudták hatalmukat olyan mértékben kiterjeszteni a társadalom tagjaira, ahogy azt a pártállami vezetők elképzelték” (213.), és – tegyük hozzá – amint az a levéltári dokumentumokból kitűnik. Horváth helyesen mutat rá arra is, hogy a kortárs statisztikák leginkább „a korabeli hivatalok társadalomképét” jellemzik (225. o.), és jól illusztrálja a hatalom ideológiája által teremtett statisztikai kategóriák és mesterségesen táplált identitások – munkás, paraszt, értelmiség – hatásait, például, hogy „hazudni kellett az önéletrajzban, ameddig lehetett” (65.).

Horváth Sándor Sztálinváros monográfiájában egy korábban feltérképezetlen területen alkalmazta a társadalomtörténet-írás új módszereit – eredményesen. Felfedte azokat az átjárókat, kapcsolatokat, amelyeket a különböző források (diszkurzív szintek) teremtettek egymás között, és ezáltal felhívta a figyelmet arra, hogy máig hatnak a korabeli ideológia által diktált sematizmusok, és meglehetősen elnagyolt az a kép, amelyet a politikai szféra jelenségeire fókuszáló historiográfia – részben ezek nyomán – az 1945 utáni korszak társadalmáról alkotott.